

Toleráns ország – félreértett törvények. A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez¹

Az 16. századi erdélyi fejedelemség vallási törvényeiről mást és másképpen lehet olvasni a magyar szerzők munkáiban és a nemzetközi szakirodalomban. Az előbbieken visszatérő elem, hogy ezeknek a törvényeknek a meghozásával Erdély kivételesen toleráns országgá vált, amely Európát több évszázaddal megelőzve először foglalta törvényekbe a vallásszabadságot.² Az utóbbiak ezekről a megállapításokról vagy nem tudnak, vagy ezeket kimondatlanul is túlzásnak minősítve jelölik ki az erdélyi jelenségek helyét a koraújkori Európa szellemi térképén.³ Az egyedi sajátosságok konkrét és árnyalt bemutatását azonban mindkét esetben toposzok helyettesítik. Az első esetben a nemzeti elfogultság toposzait érhetjük tetten, míg a második esetben a fejedelemség határhelyzetének (két világbirodalom közötti ütközőállammá vált) és etnikai, felekezeti sokszínűségének (már a középkorban is sok etnikum lakta, s a keleti ortodox egyház jelenléte eleve biztosította a felekezeti pluralizmust) toposzai helyettesítik a konkrétabb elemzést.⁴ Részletesebb történeti háttérrel rajzolnak fel, de mellőzik a felekezeti viszonyok konkrét elemzését Barta Gábor és

¹ Tanulmányunk korábbi változatai megjelentek németül és angolul: *Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgesetze des 16. Jahrhunderts*. In: *Fragmenta Melanchthoniana. Humanismus und Europäische Identität*, Band 4, ed. Günter Frank, Ubstadt–Weiher–Heidelberg–Neustadt a.d.W.–Basel, 2009. 11–27.; *Tolerant country – Misunderstood Laws. Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion*, in: *The Hungarian Historical Review*, 2(2013), No. 1. 85–108.

² Kálmán Benda: *La Réforme en Hongrie*, in: *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français*, 122(1976), 30–53.

³ Winfried Ebermann: *Reformation, and Counterreformation in East Central Europe*, in: *Handbook of European History 1400–1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, ed. by Thomas Brady, Jr. Heikko Obermann, James D. Tracy. Leiden–New York–Köln 1995, V, II, 551–584.

⁴ Ezekről tájékoztatnak: Jean Bérenger: *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale (1415–1792)*, Paris 2000. Pásztori Kupán István: *Invocation of Biblical Authority in secular Decision. The Theoretic Relevance of Torda Edict (1568)*, *Református Szemle*, 101(2008), 694–695. Erich Bryner: *Die religiöse Toleranz in Siebenbürgen und Polen-Litauen im Kontext der europäischen Kirchengeschichte, = Bewegungen und Beharrung. Aspekte des reformierten Protestantismus 1526–1650. Festschrift für Emidio Campi*, hsg. Christian Moser et Peter Opitz, Leiden, 2011, 361–381.

Várkonyi Ágnes újabb dolgozatai is, amelyekben megformálódott az a kép, amely a népszerű feldolgozásokon és összefoglalásokon keresztül Magyarországon szélesebb körben is elfogadottá vált.⁵

E koncepció szerint az 1560-as évek második felében meghozott nagy jelentőségű törvények annak a lenyűgöző felekezeti sokszínűségnek az eredményeképpen születhettek meg, amely a fejedelemség sajátos helyzetével magyarázható. Az erdélyi politika felelősségteljes irányítói ezek segítségével biztosították a belső rendet és nyugalmat. A két nagyhatalom közé beékelődött országban ez a túlélés alapfeltétele volt, hiszen az etnikailag eleve tagolt új politikai képződmény nem engedhette meg magának, hogy véres felekezeti küzdelmek, vallásháborúk terepévé váljon. Így valósult meg Európában páratlan módon a négy bevett vallás (katolikus, evangélikus, református, unitárius) intézményszerűsülése, amely kiegészült az ortodox egyház megtűréseivel.

A vizsgálat során két törvény szövegére, illetőleg ezek bizonyos részleteire hivatkoznak: az 1568 januárjában Tordán, s az 1571 januárjában Marosvásárhelyen meghozott törvényekére. Lássuk ezek szövegét:

1568. január, Torda

„Felségödnök alázatosan jelentjük, sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispeknek, melyet felségöd kegyelmességéből az pispekségnek tisztire választott, nem engednek [nem engedelmeskednek], hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén ellene állnak, ötöt az ő tisztibe elő nem bocsátják [nem teszik lehetővé, hogy funkciójának megfelelően működjön]; könyörgünk felségödnök, hogy felségöd országával az előbbi végezése szerint az evangeliomnak kegyelmesen engedjen előmentelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg.”

⁵ Lásd Barta Gábor több nyelven közzétett tanulmányát (magyarul: *A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéseiről* (*Concerning 16th Century Transylvanian Religious Tolerance*) = *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből* (*Hungaro-Polonica. Studies on Hungarian-Polish Historical and Literary Connections*), ed.. Kiss Gy. Csaba és Kovács István, Bp., 1986, 37–43; franciául: *L'intolérance dans un pays tolérant: la principauté de Transylvanie au XVIe siècle = Les frontières religieuses en Europe du XVe au XVIe siècle*, ed. Sauzet, Robert, Paris, 1992, 151–158; németül: *Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz in Siebenbürgen = Luther und Siebenbürgen*, hsg. von Georg und Renate Weber, Köln–Wien–Böhlau, 1985, 229–244.); Várkonyi Ágnes: *Pro quite regni – az ország nyugalmaért. A vallási toleranciát törvénybe iktató 1568. évi országgyűlés 425. évfordulójára*, *Protestáns Szemle*, LV(1993), 260–277, új évfolyam. Angolul: *Pro quiete regni – for the peace of the realm. (The 1568 law on religious tolerance in the Principality of Transylvania. In: The Hungarian Quarterly 34 (130), 1993, 99–112.*

„Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindőn helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha pedig nem, senki kényszerítéssel ne kényszeritse, az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassák, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy bárkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegecssön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.”⁶

1571. január, Marosvásárhely

„Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy előszer az isten országát és annak igazságát keressük az isten ígéjének praedicálása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten ígéje mindenütt szabadon praedicáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék se praedikator se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba találta azt a superintendens megítélhesse, minden functionjától priválhassa, az után ez országból ki özetessék.”⁷

A későbbiekben térünk ki arra, hogy ezekből a törvényekből milyen részletet hagynak figyelmen kívül az értelmezők. Sajnos azonban nem csupán egyes részleteket mellőznek, hanem sokszor figyelmen kívül hagyják az 1570 januárjában megfogalmazott törvénynek a teljes szövegét is:

1570. január, Medgyes

„Az mostan támadott eretnokségek és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszát meg szolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az úristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnokségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind authorit, mind hírdetőit megakarja büntetni, hogy az úristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.”⁸

Komolyabb történészek persze nem hallgatták el, hanem megpróbáltak magyarázatot találni ez utóbbi törvénynek a másik kettőjétől erősen elütő,

⁶ Sándor Szilágyi, (ed.): *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae – Erdélyi Országgyűlési Emlékek, 1540–1699 (Monuments of Transylvanian Diets)*. Bd. II. Budapest 1875, 341, 343. (A továbbiakban: EOE)

⁷ EOE, II. 374.

⁸ EOE, II. 368.

korlátozó jellegére. Két magyarázattípust lehet elkülöníteni. Az egyik típus szerint hosszú távú megfontolások vezették ennek e megszorító törvénynek a megfogalmazóit is. A nagyon nagy hatású katolikus történétíró, Szekfű Gyula⁹ fogalmazott a legszuggesztívebben: szerinte a korlátozást azért vezették be, mert nagyon hamar világossá vált, hogy az 1568-ban engedélyezett korlátozatlan szabad valláskeresés szabadosságot és anarchiát szül. A ilyen értelmezés egy változatát olvashatjuk Fata Márta legutóbb Németországban megjelent nagy összefoglalásában is. Fata szerint az 1568-ban elfogadott „individuelle Konfessionwahl bedrohte jedoch die bestehene Ordnung, so 1570 das Gesetz auf Ersuchen der Staende zurückgezogen werden musste. Individuelle Religionsfreiheit konnte im ethnisch-staendisch organisierten Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts noch nicht funktionieren.”¹⁰ Mivel itt egy fontos szemléleti kérdés is körvonalazódik, szeretném leszögezni: a legnagyobb bizalmatlansággal szemlélem az ebben az idézetben megnyilatkozó modernizáló szemléletet. Axel Gotthardhoz¹¹ és másokhoz hasonlóan úgy vélem, semmi alapunk nincs arra, hogy a 20. századi individuális valláskeresők és emberjogi aktivisták világszemléletét vetítsük bele ezekbe a 16. század dokumentumokba. A 16. századi törvények tehát nem individuumokról, hanem embercsoportokról, közösségekről, felekezetekről, illetőleg általuk lakott területekről szólnak szerte Európában, s csak egy hosszabb fejlődés eredményeképpen jelenik meg majd a vallás- és lelkiismereti szabadság individuumok problémájaként. Visszatérve a konkrét kérdéshez, Szekfű és követői nyilvánvaló hibája, hogy nem magyarázzák meg: az 1570-es korlátozást követően miért fogadott el az országgyűlés aztán 1571 januárjában Marosvásárhelyen mégis egy az 1568-ashoz hasonló, tehát ismét csak megengedő jellegű törvényt.

Úgy vélem tehát, a másik csoportba tartozóknak van igazuk, akik szerint 1570-ben valami új keletű csoportosulás vagy jelenség ellenében hoztak egy rövidebb távra szóló intézkedést. Ezt a következőkkel lehet alátámasztani. A vallásügyi törvényeknél is megszokott volt, hogy a fő mondandó bevezetésében azt is kifejtik, mely korábbi törvényekhez kötődik a legszorosabban mondandójuk. Ez itt elmarad, ez a cikkely nem hivatkozik semmiféle előzményekre.

⁹ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. III, Budapest 1935, 266–267.

¹⁰ Márta Fata: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*. Hsg. von Brendle, Franz und Schindling, Anton, Münster 2000, 108–109, 173. Korábbi hasonló álláspont: László Révész: *Die Entwicklung der konfessionellen Toleranz in Siebenbürgen*, in: *Ungarn-Jahrbuch*, 12 (1982), 112–114.

¹¹ Gotthard Axel: *Der Augsburger Religionsfrieden*, Münster 2004, 551–560.

De még ennél is fontosabb, hogy a szokásostól eltérően nem a „religió dolgáról” vagy confessióról, hanem eretnekségekről, ráadásul „mostan támadott eretnekségekről” beszél. Szerintem nagy valószínűséggel meg is mondható, hogy az anabaptisztikus-spiritualisztikus eszmék egy képviselőjének felbukkanásáról lehet szó. Erről abból a levélből értesülhetünk, amelyet egy jeles román gazdaságtörténész, Samuil Goldenberg talált meg a kolozsvári levéltárban. Az 1570 februárjában a lengyelországi Krakkóban kelt német nyelvű levél címettje a kolozsvári szász közösség egyik papja és legfontosabb embere Caspar Helt (Heltai Gáspár), írója pedig egy Elias Gczmidele nevű prédikátor volt, akit korábban eltávolítottak Kolozsvárról. A szemrehányásokkal teli levélből kiderül, hogy az afféle vándorprédikátornak tekinthető Gczmidele pacifista és vagyonszűkösséget hirdető nézeteket terjesztett a városban, s valamiféle egyházi bíróság ítélete alapján kellett elmennie.¹² Jó kiegészítő forrás mindehhez Heltai imádságos könyve, amelyről sikerült megállapítani, hogy Johann Habermann imádságait aktualizáló kommentárok kíséretében dolgozta át.¹³ Az éppen a szóban forgó hónapokban írott kommentárjaiban Heltai nem győz aggodalmaskodni amiatt, hogy a magyar ajkú lakosság között is terjesztenek hasonló nézeteket. Hevesen támadja azokat, akik úgy vélik, hogy teljesen fölösleges az imádkozás és a templomba járás. Ha pedig még azt is meggondoljuk, hogy Gczmidele saját bevallása szerint is, úgy értelmezte Luthernek a törökök ügyében leírt sokat vitatott gondolatait, hogy teljesen elhibázott a török ellen bármit tenni, akkor beláthatjuk, hogy a város egyházi és világi vezetői politikailag is rendkívül veszedelmesnek minősülő eszmék terjedését voltak kénytelenek regisztrálni. Indokolt lehetett tehát, hogy az országgyűlés is intézkedjen. Ne feledjük, Kolozsvárott mást jelentett a török kérdésben való ilyen állásfoglalás, mint valahol a birodalom belsejében. Későbbi mondanánk szempontjából azonban annyit megjegyezhetünk, hogy ha a szükség úgy hozta, Kolozsvárott is korlátozták az ighirdetés szabadságát.

¹² A Gczmiedelére vonatkozó források és szakirodalom részletes bemutatása: *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. XII. (Ungarländische Antitrinitarier I.)* Baden-Baden, 1990. 151–158. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXXI)

¹³ *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*. Bevezető tanulmánnyal közlésezi Balázs Mihály, Kolozsvár, 2006. 50–56. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5.) Németül: Balázs Mihály: *Johann Habermann und Caspar Helth. Die antitrinitarische Überarbeitung des Betbüchleins (1570)*, in: „Die Wege und die Begegnungen”. Festschrift für Károly Csúri zum 60. Geburtstag. Herausgegeben von Géza Horváth und Attila Bombitz. Bp., 2006. 261–273.

Ha most már Olivier Christin¹⁴ és Eike Wolgast¹⁵ teljességre törekvő tipológiája szerint vagy a további összehasonlításokból¹⁶ kiindulva vesszük vizsgálat alá a hosszabb távon érvényes erdélyi törvényeket, akkor az tűnik fel, hogy bár ezekben a teológiai argumentáció nagyon erősen jelen van, mégis hiányzik az érintett felekezetek taxatív felsorolása. Annyit máris elmondhatunk, hogy ez a hiány nehezen egyeztethető össze a tanulmányunk elején idézett közkeletű felfogással, hiszen ha a beállt felekezetek közötti békéről szólnának ezek a törvények, akkor minimális követelmény lenne ezek gondos felsorolása. Hogyan maradhatott el a felsorolás, ha a törvények azért születhettek meg, mert erőegyensúly jött létre az Erdélyben meghonosott négy felekezett, a katolikus, az evangélikus a református és az az unitárius között? Úgy gondolom, hogy a törvények lényeges sajátosságait mossuk el, ha ennek a hallgatásnak nem tulajdonítunk jelentőséget, hanem történeti tudásunk alapján mintegy odaértendőnek véljük a felsorolt felekezeteket. Tegyük még hozzá, hogy nem csupán a felsorolás hiányzik, hanem a megelőző évek történéseinek visszatekintő áttekintése és értékelése, a felekezetek közötti béke megteremtésének

¹⁴ Olivier Christin: *La paix de religion. L'autonomisation de la raison politique au XVIe siècle*, Paris, 1997.; Uő., *L'Europe des paix de religion. Semblants et faux-semblants*, in: *Coexister dans l'intolérance. L'édit de Nantes (1598)*, Études rassemblées par Michele Grandjean et Bernard Roussel, Genève, 1998, 490–505. *Guerres et paix de religion en Europe aux 16e-17e siècles*. ed. David el Kenz, Claire Gantet Paris 2003.

¹⁵ Eike Wolgast: *Religionsfrieden als politisches Problem der frühen Neuzeit*. in: *Historische Zeitschrift*, 282 (2006), 1, 59–96.

¹⁶ Ekkehard Völkel: *Möglichkeiten und Grenzen der konfessionellen Toleranz dargestellt am Beispiel Siebenbürgens im 16. Jahrhundert*, in: *Ungarn-Jahrbuch*, 4 (1972), 46–60.; Paul Philippi: *Staatliche Einheit und gesellschaftliche Pluralität in der Religionsgesetzgebung des Fürstentums Siebenbürgen*, in: *Heidelberger Jahrbücher* 18 (1974), 5–65.; Béla Király: *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*, New York–London 1975.; Ludwig Binder: *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, Köln–Wien, 1976, 89–91, 156–159. Uő.: *Humanismus und Toleranz in Siebenbürgen. Eine europäische Kulturlandschaft. Acht Vorträge*. Hsg. von Horst Kühnel, München, 1986, 35–50. Katalin Péter: *Tolerance and Intolerance in sixteenth-century Hungary*, in: *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, eds. Ole Peter and Bob Scribner, Cambridge, 1996, 249–261.; István György Tóth: *La tolérance religieuse au 17e siècle en Hongrie en Transylvanie et sur le territoire hongrois occupé par les Turcs*, in: *La Tolérance, Colloque international de Nantes (mai 1998)* ed. Guy Saupin et Marcel Launay, 127–133. Márta Fata: *Der Augsburger Religionsfrieden als Vorbild für die ungarische und siebenbürgische Mehrkonfessionalität?*, in: *Der Augsburger Religionsfrieden 1555, Wissenschaftliches Symposium aus Anlass des 450. Jahrestages des Friedenschlusses, Augsburg 21. bis 25. September 2005*, hsg. Heinz Schilling und Herbert Smolinsky, Gütersloh, 2007, 415–437.

indoklása is. Nagyon sarkítottan úgy fogalmaznánk, hogy ezek a törvények nem lezárni akarnak valamit, hanem ellenkezőleg: teljes diadalra vinni egy megkezdett folyamatot. Egy folyamatot, amelynek végén éppen a felekezetek megszűnésének kell majd állnia.

Az erdélyi reformáció sajátos útjának¹⁷ részletes bemutatására lenne szükség mondandóm bizonyításhoz, de csak a legfontosabb mozzanatokat említhetem. Első renden azt, hogy ezt az utat lényegesen befolyásolta, hogy egy új ország létrejöttéről volt itt szó. Ez az ország a török előtörése következtében szétesett középkori Magyarország keleti részéin formálódott ki bizonyos történeti előzményekre támaszkodva, de jelentékeny intézményi háttér nélkül. Ennek következtében a Buda eleste után keletre menekülő királyi család az erdélyi püspök gyulafehérvári rezidenciájába költözött be, ebből lett tehát királyi, majd fejedelmi palota, s a püspöki jövedelmek nagy része is az új világi hatalom tulajdonába került. Mindennek következtében tehát még a reformáció intenzívebb kibontakozása előtt először a katolikus egyház intézményrendszerét élte fel az újonnan formálódó világi hatalom. A reformáció előretörésekor az 1550-es, 60-as években aztán a katolicizmus lényegében teljesen elvesztette híveit is. E folyamat beteljesüléseként az 1566-os országgyűlés a katolikus hierarchia maradványairól intézkedett, amikor elrendelte, hogy azok „az egyházi renden való személyek, akik a pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtak és abból megtérni nem akarnak, öfelsége birodalmából mindennűnen kiigazítsanak.”¹⁸ Azt mindig is sejtették a történészek, hogy a katolikus egyház nagy veszteségeket szenvedett el, ám ennek drasztikus volta csak mostanában vált teljesen világossá, mivel nagy számban jelentek meg zömmel a vatikáni levéltárból származó olyan dokumentumok, amelyek az esetleges visszatérés reményében próbálták tárgyszerűen leírni a 16. század utolsó harmadára kialakult helyzetet. A már ezeket is értelmező újabb kutatások szerint az 1560-as évek derekára csak egészen jelentéktelen számú katolikus lakos maradt a fejedelemség területén, elsősorban néhány

¹⁷ Az erdélyi reformáció sajátosságairól: Katalin Péter: *Die Reformation in Ungarn*, in: *Études historiques hongroises*. Éd. Ferenc Glatz, Budapest, 1990, T. 4. *European Intellectual Trends and Hungary*, 45–46.; Mihály Balázs: *Early Transylvanian Antitrinitarianism 1567–1571. From Servet to Palaeologus*, Baden-Baden, 1996. (Bibliotheca Dissidentium. Scripta et Studia 7.); Mihály Balázs: *Gab es eine unitarische Konfessionalisierung im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts?* In: *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart, 2005. 135–142. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.)

¹⁸ EOE. II.

a régi hiten megmaradt nemes birtokán, valamint az ún. Székelyföld egy-némely településén.¹⁹

Ezzel magyarázható, hogy a protestáns fejedelem és a protestáns rendek nem tartották elengedhetetlenül szükségesnek, hogy ezt a jelentéktelen kisebbséget a törvényben is megnevezzék, egy olyan országban, amelynek önmeghatározásához egyre inkább hozzátartozott protestáns volta, s amely ezekben az években folyamatosan fegyveres önvédelemre kényszerült a pápa által is támogatott Habsburgok ellenében. Ebből az időből egyébként még esetleges forrásunk sincs arról, hogy folytak-e egyáltalán viták a katolikusok helyzetéről, a jogi szabályozás szükségességéről. Amikor ez az 1580-as években dokumentálhatóan napirendre került, az országgyűlésben is többször elhangzott, hogy senki sem korlátozta azt az ősi jogot, hogy minden nemes ember olyan papot tarthasson birtokain, amilyet akar. A többségi protestáns nézőpontból a legvilágosabban egy 1588-ból származó dokumentum²⁰ fogalmaz helyzetükről. Amikor 1588-ban a rendek erősen követelik az időközben a katolikus fejedelem Báthory István által betelepített jezsuiták kitiltását, képviselőik a kitiltás követelését határozottan elválasztják a csekély számú katolikus jogainak biztosításától. A dokumentum kifejti, hogy Erdélyben már az igazhitű vallás, azaz a protestantizmus bevezetésekor is volt valamennyi katolikus, majd kinyilvánítja, hogy csak a legnagyobb rész képezheti az univerzalitást, tehát az országgyűlés az ő ügyükben intézkedhet egyetemlegesen, de megadja a lelkiismeret szabadságát a kisebbséget jelentő katolikusoknak is. Hogy ez miféle gyakorlatot jelenthet, arról semmit nem szól, de ez a kimunkálatlanság valójában többet jelenthetett a kisebbség jogainak olyan aprólékos kicövekelésénél, mint amilyet a nantes-i ediktumban olvashatunk. Ebbe a keretbe ugyanis bele lehetett illeszteni a katolikus főurak birtokain természetes módon megmaradt hitéletet, vagy azt, hogy egy-egy településen az igazolható katolikus többség megléte esetén megmaradhatott a templom használata és a misézés.²¹ Ez a dokumentum világosan bizonyítja tehát, hogy Erdélyben a 16. század

¹⁹ Így Csíksomlyón is. Ugyanakkor szolid tanulmányok sora bizonyította, hogy semmi alapja nincs annak a mítosznak, hogy János Zsigmond fejedelem fegyverekkel tört volna rá az itteni katolikus székelyekre, akik a hargitai csatában győzedelmeskedve őrizhették meg ősi hitüket. Legújabbán Mohay Tamás azt is feltárta, hogy a legenda az 1780-as években keletkezett. Lásd: Mohay Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*, Bp. 2007, 106–133.

²⁰ Erről részletesebben: Balázs Mihály: *Az új ország és a katolikusok*, in: „Éltünk mi sokáig két hazában...” Tanulmányok a 90 éves Kis András tiszteletére, ed. Dáné Veronika, Oborny Teréz, Sipos Gábor, Debrecen, 2012, 37–53.

²¹ EOE. III, 238–240.

végéig a katolicizmus nem volt ugyan törvényesen elismert vallás, de nem sújtották működését ellehetetlenítő korlátozások sem.

Más okokból marad el az 1560-as évek végén meghozott törvényekből a további felekezetek felsorolása. Ezek egyszerűen azért nem szerepelnek, mert ebben az időszakban még nem rendelkeztek lezárt dogmatika alapján megszervezett egyházi struktúrákkal, legfeljebb az ilyenek kialakulásának megindulásáról beszélhetünk. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy Kelet-Közép-Európában megkésve bontakoznak ki bizonyos folyamatok, hanem arról, hogy egyedi jellegű, eredeti megoldások körvonalazódnak.

Ezt figyelhetjük meg például az egyházszervezeti keretek megformálódása során. A megszűnt katolikus püspökség helyébe hosszú ideig nem konfesz-szionális, hanem területi és a középkori értelemben vett nemzeti alapon megszerveződött protestáns püspökségek léptek. A Szebenben székelő szász püspök felügyelete alá tartozott ily módon minden, a szász területeken (városokban és a falvakban) élő protestáns lakos, függetlenül attól, hogy közössége és benne ő maga az ágostai hitvallást fogadta-e el, a helvét felfogások valamelyikéhez csatlakozott, vagy esetleg már az antitrinitárisok követője volt. Ugyanez vonatkozik a Kolozsvárott székelő „magyar”-nak nevezett püspökre is, az ő fennhatósága alá tartozott minden, a magyar többségű vármegyékben létrejött protestáns közösség, függetlenül attól, hogy megmaradt-e evangélikusnak, vagy – mint a túlnyomó többség tette – református vagy antitrinitárius lett. A dogmatikai homogenizálás kétségtelenül előrehaladottabb volt a szászok lakta területeken, itt a szebeni vezérkar és környezete eredményesen küzdött azért, hogy a szászok által lakott területek dogmatikailag és szervezetileg is teljesen egységesek legyenek, s mindannyian kitartsanak az ágostai hitvallás mellett, ám ez a folyamat még nem fejeződött be.

Még inkább igaz ez a későbbi református és unitárius egyházra. Ebben az időszakban még csupán arról beszélhetünk, hogy a történeti Erdély zömmel magyarok lakta területei a Kolozsvárott székelő püspök, azaz Dávid Ferenc irányítása alá tartoztak, s a gyülekezetek zöme 1564 után egy helvét típusú úrvacsorátant fogadott el. Nem beszélhetünk tehát arról, hogy unitárius felekezet létezett volna, s különösen bántó anakronizmus létezésének akárcsak a kezdetét is az „első” törvény idejére, tehát 1568 januárjára datálnunk. A nyíltan csak 1566-ban színre lépő antitrinitarizmus ekkor még friss és újszerű jelenségnek számított a fejedelemség vallási életében. A szentháromságtagadók ráadásul olyan programmal jelentkeztek, amelytől teljesen idegen volt a reformátusoktól gyorsan elkülönülő, önálló unitárius egyház létrehozása, hiszen nem egy a többi közé betagozódó egyházat akartak, hanem jóval többet,

az Apostoli Hitvallásra építve Erdély egész lakosságának megnyerését, ami persze csak előjátéka lett volna tanaik győzedelmének egész Európában, s ezt ők a Luther Mártonnal elkezdett folyamat kiteljesedésének tekintették. Úgy gondolták ugyanis, hogy ők képesek a protestánsok egységének helyreállítására.

Ennek a ma már esetleg megmosolyogtató koncepciónak a szívós képviselőtől nem csupán az 1568–70 között a fejedelem részvételével tartott hitviták tanúskodnak, hanem a nemzetközi protestantizmus vezető teológusainak vagy politikusainak megnyerésére irányuló kitartó igyekezet is. Több jel is arra mutat, hogy szinte a fejedelemség küldetésének tekintették a protestantizmus egységének létrehozását, amelynek dogmatikai alapjait egy következetesen végigvitt biblicizmussal próbálták megteremteni. Úgy gondolták, hogy mivel sikerült kiiktatniok a szentháromságtan tévesen biblikusnak vélt alapjait, mindenkit meg lehet majd győzni teológiájuk igazságáról. Egy újabban ismertté vált dokumentum szerint egyik kiadványukat olyan ajánlással küldték el 1570 első napjaiban Erzsébet angol királynőnek, amely európai kitekintéssel körvonalazza ezt a programot.²² A latin nyelvű levél párhuzamot von VI. Edward király, és művének folytatója, Erzsébet királynő, illetőleg *Johannes secundus electus rex Hungariae*, azaz János Zsigmond között. E küldetés megszállott munkásaiként az unitáriusok tehát egyáltalán nem siettették a szervezeti elkülönülést a reformátusoktól, s bár 1571-re már világossá válhatott, hogy nem lesznek képesek megnyerni a fejedelemség lakosságának egészét sem, ennek szervezeti konzekvenciái János Zsigmond uralkodása idejében még nem mutatkoztak meg. Dávid Ferenc továbbra is az összes protestáns magyarok püspöke volt Erdély területén.

Amint tehát az 1570-es évek elején még nem létezett unitárius egyház, a fentiek értelmében éppúgy nem beszélhetünk önálló szervezettel rendelkező reformátusról sem, csupán azt mondhatjuk, hogy voltak olyan gyülekezetek, amelyek a vallásújításban nem voltak hajlandók rálépni az olasz Giorgio Biandrata és társai által javasolt útra, ám püspökük nekik is az a Dávid Ferenc volt, aki persze több teológiai kérdésben is mást tanított, mint a svájci reformátorok.

²² Részletesebben erről: Balázs Mihály: *A De falsa et vera unius Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti cognitione egy példányáról*. (Adalék az erdélyi unitáriusokkal kapcsolatainak történetéhez), in: Keresztény Magvető 109. 2003. 21–34. Angolul: *About a copy of De falsa et vera unius Dei... cognitione (Additional data to the history of the English connections of the Antitrinitarians of Transylvania)*, in: *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. Warszawa, XLVII. (2003), 53–64.

Ez az antrinitáriusokat is felölelő egyetemes protestáns jelleg megragadható a törvények legfontosabb sajátosságában, a teológiai argumentáció jellegében is. Magának a teológiai indoklásnak a jelenléte is kivételes, s szimbolikusan tekinthetjük, hogy az 1568-as törvény Luther egyik legkedvesebb bibliai helyét, a Rómaiakhoz írt levél 10. fejezetének 17. versét idézi: „Ergo fides ex auditu, auditus autem per verbum Christi.” Érdekes tudnunk, hogy ebben az időszakban a hitvitákon az antitrinitáriusok mindig elismeréssel beszéltek Lutherről, magukat tartva persze megkezdett műve autentikus befejezőinek. Mindez valószínűleg nem független attól, hogy a Servet halálát követő tolerancia-vitában a heteroxia bázeli képviselői újra megszólaltatták az ifjú Luthert. Emlékeztettek arra, hogy az erdélyi antitrinitáriusok egészen kivételesen szoros kapcsolatban voltak a bázeliakkal. Castelio, Aconcio és Celio Secundo Curione műveit olvasták, másolták, átdolgozták, sőt a *De hereticis* egyik legfontosabb részletét átirták és újraközltek.²³ A gyakorlat szintjére visszatérve úgy tűnik tehát, hogy az 1568-as törvényben a bázeli humanisták segítségével elevenítődik fel a reformáció korai időszakának biblikus argumentációja, s ez a szöveghagyomány mintegy visszavisz bennünket az európai reformáció korai időszakába.

Ez a megfontolt teológiai argumentáció esetleg arra készthet bennünket, hogy a törvények megfogalmazásában nagy szerepet tulajdonítsunk a teológusoknak. Ennek az unitárius egyházban nagy hagyománya van, hiszen ezt ott axiómának tekintik, és egy kultikus tiszteletnek örvendő festménynek még a címe is az, hogy *Dávid Ferenc meghirdeti a vallásszabadságot*. Valójában erről semmit sem tudunk, mivel a fejedelmi levéltár a 16. század végén elpusztult, s az országgyűlésekről csak az elfogadott törvények szövege maradt ránk.

A protestáns teológia nyelvén beszélő törvények tehát kizárólagos szerepet tulajdonítanak a prédikációnak, s ez nyilvánvalóan nem csupán a katolicizmussal áll szemben, hanem a hit megszületésében a képeknek meghatározó jelentőséget tulajdonító ortodox egyházzal is, ahová a lakosság egyharmadát kitevő románok tartoztak. A magyar vagy szász történetírók joggal hangsúlyozzák ezzel kapcsolatban, hogy románok azért nem szerepelnek a 16. század első évtizedeinek állami és egyházi dokumentumaiban, mert nem voltak politikai értelemben államalkotó náció. Mivel tehát a román lakosság szinte kizárólag csak pásztorokból és parasztokból állt, azokkal a korlátozott jogokkal rendelkező csupán, amelyek szerte Európában szabályozták

²³ Mihály Balázs: *Einflüsse des Baseler Humanismus auf den Siebenbürger Antitrinitarismus*, in: *Konfessionbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart, 2005. 143–152. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.)

ezeknek az embercsoportoknak az életét. Helyesen állapítják meg azt is, hogy ez nem valamiféle nemzeti diszkrimináció eredménye volt, hiszen a magyar vagy a szász jobágyokat sem illették meg nagyobb jogok.

Ám magyarázatot igényel, hogy miért változik meg a román lakosság hitének kezelése éppen vizsgált időszakunkban, vagyis az 1560-as évek derekán. E változás leglátványosabb dokumentuma az 1568-as törvény tanulmányunkban még nem tárgyalt első részében olvasható. Az egyszerűség kedvéért ezt újra idézzük: „Felségödnök alázatosan jelentjük, sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispeknek, melyet felségöd kegyelmességéből az pispekségnek tisztire választott, nem engednek [nem engedelmeskednek], hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén ellene állnak, őtet az ő tisztibe elő nem bocsátják [nem teszik lehetővé, hogy funkciójának megfelelően működjön]; könyörgünk felségödnök, hogy felségöd országával az előbbi végezése szerint az evangéliomnak kegyelmesen engedjen előmentelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg.” Nyilvánvaló ebből, hogy a politika formálói ebben az időszakban célul tűzték ki, hogy a román lakosság egészében elterjesszék a reformáció tanait.

A szövegben szereplő oláh püspök bizonyosan a fejedelem által kinevezett román nemzetiségű protestáns püspök volt, akinek az életútjáról is tudunk valamit. A neki való engedelmességet kéri számon tehát a törvény a románokon, s többek között azt, amit egy 1566-os törvény már előírt, hogy tudni illik álljanak ki, és a Bibliából vetélkedjenek meg ezzel a püspökkel, „hogy így az igazságot megismerhessék.”²⁴

Ezt a mozzanatot hagyományosan elhallgatják a magyar történészek, míg a román történetírás hajlik arra, hogy a nemzeti elfogultság korai megnyilvánulásának tekintse. A kontextus azonban ezt nem támasztja alá. Nyilvánvaló, hogy a fentiekben már hangsúlyozott protestáns hitelesítési szándék munkál az ortodoxokról intézkedő sorokban is, ezért fogalmaznak úgy, hogy az evangélium előmenetelét biztosítani kell. Az a protestáns prédikátori hevület buzog fel tehát ebben a határozatban, amely először 1566-ban jelent meg a törvénykezésben. Mint az imént emelítettük, ekkor törvénybe rögzítették, hogy az ortodox papokat rá kell bírni arra, hogy a Biblia alapján folytassanak le hitvitát a fejedelem által kinevezett protestáns püspökkel. Az 1566-os szövegből nyilvánvaló, hogy egyszerre üzennek hadat a katolikusok és az ortodoxok között meghonosodott bálványimádásnak, s ki is mondják, hogy „ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltenek.”²⁵

²⁴ EOE. II, 326.

²⁵ EOE. II, 303.

A protestáns hit elterjesztéséről van tehát szó 1566-ban éppen úgy, mint 1568-ban, s az ortodoxokat azért nevezik meg 1568-ban külön is, mert ők a katolikusoktól eltérően továbbra, számottevő létszámban élnek a fejedelemség területén. A katolikusokról tehát már nem beszélnek és nem intézkednek, mert felfogásuk szerint egyetemes jelenségként már nem léteznek, s egyes megmaradt képviselőikről vagy csoportjaikról a helyi viszonyoknak megfelelően kell intézkedni.

Természetesen hosszan lehetne beszélni arról, az Erdélyben történtek hogyan illeszthetők be az ortodox világ megnyerésére irányuló protestáns kísérletekbe, amelyek váltakozó intenzitású, de folyamatos jelenlétével gazdag szakirodalom foglalkozik. Az ezzel kapcsolatos vitákra utalva csak egy mozzanatot szeretnék leszögezni: ez a protestáns hitlelterjesztési buzgalom természetesen azt is jelenítette, hogy a törvény megalkotásával párhuzamosan a reformáció egyetemes eszményeinek megfelelően komoly erőfeszítések történtek a román írásbeliség előmozdítására: román nyelvű bibliafordítás-részletek, káték, prédikációk jelentek meg. Nem gondolom, hogy az ily módon elterjeszteni akart kultúra magasabb rendű annál, mint ami az ortodox világban meghonosodott, de azt is elfogadhatatlannak tartom, ha egyes román történészek arról beszélnek, hogy ennek az írásbeliségnek a meghonosítása mégiscsak nemzeti lelkületük megsemmisítésére irányuló akció volt, hiszen az ikontisztelet támadásával kultúrájuk, spiritualitásuk legbelső lényegét érte sérelem, s ilyen értelemben a 16. században történtek beilleszthetők egy több évszázados elnemzetlenítő akciósorozatba.²⁶

Térjünk azonban vissza a törvénysszövegek sajátosságaihoz. Az Európában meghozott törvények az augsburgi vallásbékétől kezdve a varsói konföderáción és az utrechti unión át a nantes-i ediktumig rövidebben vagy hosszabban, de kivétel nélkül megfogalmazzák, hogy az adott törvény a háborúk és zavargások elkerülésére, az ország békéjének megőrzése érdekében született meg. Ezek az exordiumok esetenként rendkívül fontosak, így például a nantes-i ediktum értelmezésében meghatározó jelentősége van annak, hogy kinek tulajdonítjuk, és hogyan értelmezzük a politikai indoklást tartalmazó bevezetést. Az 1560-as évek végén született erdélyi törvényekből teljesen hiányzik ez a világi és politikai argumentáció. Nem magyarázhatjuk ezt csupán formai okkal, vagyis azzal, hogy

²⁶ A román történetírás korábbi tendenciáiról színvonalas összefoglalás: Teodor Pompili: *Beziehungen zwischen Reformation und Rumänen im Spiegel vornämlich rumänischer Geschichtsschreibung*, in: Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen der Reformation und Humanismus nach Siebenbürgen, hsg. Georg und Renate Weber, Köln–Wien, 1985, 78–94. Újabban lásd az *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. Maria Craciun, Ovidiu Ghitta, Cluj, 1995. c. kötet tanulmányait.

míg az imént felsoroltak kizárólag a vallás ügyével foglalkozó és ünnepélyes dokumentumok voltak, addig Erdélyben a leghétköznapiabb ügyek közé beillesztve rögzítődtek e vallásügyi cikkelyek. Nem elegendő a formai magyarázat, hiszen az 1560-as évek elejéig ilyenek voltak az itt elfogadottak is, ezekben mégis jelen van ez a világi magyarázat, azt olvashatjuk tehát, hogy „pro quiete regnicolarum”, vagyis a lakosság nyugalma érdekében intézkednek. Az 1560-as években elfogadottak éppen ellenkezőleg, mintha kifejezetten kerülni is akarnák a világi indoklást, sőt az 1571-es annak kimondásával kezdődik, hogy a mindennél fontosabb dologra, Isten országára figyelve hozták meg a döntést: „Miért hogy Krisztus Urunk parancsolja, hogy először az Isten országát és annak igazságát keressük...” Úgy gondolom, ez is összefüggésben van a törvények erős teológiai meghatározottságával, s mivel a fejedelem és a rendek mégiscsak a világi-politikai érdekek ügyében intézkedtek, nem lehet másra gondolnunk, mint hogy a politikum éppen ennek az egyetemesnek elképzelt protestáns jellegnek az erős hangsúlyozása volt. Egy protestáns ország nyilvánítja ki tehát, hogy eszménye a megreformált hit egyetemessé tétele, még pedig a folytonos prédikálás, igehirdetés útján.

Ebben az összefüggésben célszerű azt is értelmeznünk, hogy ezek a törvények egészen rendhagyó módon vonják meg a püspökök hatáskörét. A korábban bemutatott ekkleziológiai szerveződéssel összhangban nem hagynak beleszólást a püspököknek abba, hogy mit prédikálnak papjaik, ők csupán a papok erkölcssei fölött őrködhetnek. Az 1568-as törvény még ezt a jogukat sem fogalmazza meg expressis verbis, s úgy tűnik, az 1571-es pontosítani akarja a helyzetet, amikor rögzíti, hogy ha az adott pap köztörvényes büntetést követ el, crimínális excessusba esik, akkor a püspök megbüntetheti. Talán nem tévedek tehát, ha az 1568-asban különösen szembeötlő alaposságot és kiegyensúlyozottságot roppant figyelemre méltónak tartom. Láthatjuk, hogy több irányban is ki akarja iktani az erőszakot és önkényeskedést. Meg akarja védeni ettől a gyülekezetet, s ez is a németországi reformáció korai időszakára emlékeztethet bennünket, de védelmezi a prédikátorokat is a püspök vagy bárki más részéről fenyegető kényszerítéstől.

Nem tudjuk persze, milyen gyakorlat alakult ki a törvények elfogadását követően. Mivel a 17. században szinte teljesen elpusztultak azok a dokumentumok, amelyeket megvallathatnánk, nem tudjuk, hogy valóban a közösség, a *communitas* döntött-e arról hogy a protestáns kínálatból milyen papot választ magának. A modern kutatók közül Péter Katalin²⁷ jónéhány adat össze-

²⁷ Katalin Péter: *The way from the church of the Priest to the church of the congregation*. in: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious identities*. Ed. Eszter Andor, István György Tóth, Budapest, 2001, 9–19.

gyűjtése után azt állítja, hogy a középkorban kialakult gyakorlatot folytatva Magyarországon és Erdélyben a nemesi patrónusok egyáltalán nem törődtek azzal, hogy alattvalóik milyen felekezethez tartoztak, s nem akarták vallásukat rákényszeríteni falvakban vagy mezővárosokban élő alattvalóikra, tehát ezek a közösségek autonóm módon döntöttek. Szerintem ez túl merész állítás, s vannak az ellenkezőjéről tanúskodó adataink is. Az világos persze, hogy a nagy városokban a magisztrátusoké volt a döntő szó, ám nem állapítható meg egyértelműen, hogy mi történt a mezővárosokban (Marktflecken) és a falvakban. Néhány esettanulmányból nagyon tarka kép bontakozik ki. Volt, ahol az erőszakos patrónus nem tűrt beleszólást a pap megválasztásába, másutt pedig a szorosabban vett communitasnak sikerült akarátát érvényesítenie.

Logikus persze azt feltételeznünk, hogy az országgyűlésben intézkedő nemesek és a városok ily módon teremtettek maguknak lehetőséget arra, hogy a terepen aztán érvényesíthessék akarataikat. Ám nem kizárható céljuk lehetett a felső szinten zajló viták és ellentétek tompítása is, ami nem lehetett mellékes egy, a Habsburgokkal újra és újra fegyverrel is megküzdeni kényszerülő országban.

Láthattuk a fentiekben, hogy egyedi és sajátos egyházszerkezeti keretek között formálódott ki az a korántsem korlátlanul toleráns gyakorlat, amely méltán tette híressé Erdélyt a 16. században. A közfelfogástól eltérően ekkor még nem történt meg a négy bevett és az egy megtűrt vallásnak az intézményesülése, s paradox módon ez a felekezeti és politikai ellentétek kiéleződése következtében történt meg 1595-ben. Az ide vezető folyamatnak itt természetesen csupán a legfontosabb állomásait emelhetem ki.

Az átalakulás az unitárius fejedelem halálával kezdődött, akit 1571-ben a katolikus Báthory István követett a trónon. A katolikus fejedelem trónra ültetése persze a fentiekben elmondottak után nagyon meglepő lehet, de az ország annyira egyértelműen protestáns volt, hogy ezt nem látták kockázatosnak. Báthory mellett szóltak ugyanis nagy birtokai és politikai tekintélye, amit rendkívüli képességei mellett azzal szerzett meg, hogy katolikus volta ellenére állhatatosan a Habsburg-ellenes politikai vonal képviselőjeként munkálkodott, s ráadásul egyik fontos diplomáciai küldetése során Bécsben be is börtönözték. A buzgó katolikus fejedelem tiszteletben tartotta az ország protestáns voltát, udvari papja egy evangélikus prédikátor lett, s elődjéhez hasonlóan minden alattvalója vallási patrónusának is tekintette magát. Folyamatosan különbséget tett azonban közöttük, s nem csinált titkot abból, hogy a protestáns hitvallások közül legfeljebb az ágostai hitvallást véli valamegyest elfogadhatónak. Intézkedései kétségtelenül elsősorban az unitáriusokat sújtották, akiknek jelenlétét politikailag károsnak, a fejedelemséget a teljes

elszigetelődésbe taszítónak tartotta. Ezért elfogadtatott egy olyan törvényt, hogy ne lehessen további vallási újításokat bevezetni, ugyanakkor cenzúra-rendelet vezetett be, amelynek működéséből világos, hogy az unitárius művek kinyomtatásának megakadályozása volt az elsődleges cél. Mindennek következtében felgyorsult a felekezetek kikristályosodásának (Konfessionsbildung) folyamata. A hetvenes évek derekára már minden tekintetben elkülönült protestáns felekezetekről beszélhetünk, hiszen létrejött a külön püspökkel rendelkező református és unitárius gyülekezet is. Nagyon beszédes, hogy az ekkor született vallási törvények a *libertas religionis*-ről beszélve meg is mondják most már, hogy az evangélikusról, a reformátusról és az unitáriusról van szó. Mint közismert, Báthoryt 1576-ban lengyel királlyá választották, s a megnövekedett tekintélyt arra is felhasználta, hogy hozzálasson a katolikus egyház újbóli felépítéséhez. 1579-ben külön fejedelmi privilégium alapján Gyulafehérvárra és Kolozsvárra betelepítette a jezsuitákat.²⁸ A választás nagyon megfontolt volt, olyan rendet hozott be, amelynek nem voltak előzményei, s így nem kellett jogi vitákba bonyolódni intézményei megteremtéséhez. Rendkívül bölcsnek bizonyult az a megoldás is, hogy a jezsuiták Lengyelországból érkeztek, az ottani rendtartománynak voltak tehát alárendelve és nem az osztráknak. Behozásuk indoklásaként az szerepelt, hogy kizárólag az ifjúság tanítására érkeznek, s Báthory 1581-ben meg is tette az első lépéseket egy katolikus egyetem megalapítására.²⁹ Azt persze fontos leszögezni, hogy mindez nem jelentette a forrásokban *pontificia religio*-ként említett törvénybe iktatását, a jezsuiták tevékenységéről s annak szabályozásáról rendre külön cikkek születtek.

Ha azt gondolnánk, hogy az így indított folyamat lassú és nyugodt kiteljesedésével jutottak el a katolikusok a törvénybe iktatásig, akkor nagyot tévednénk. A helyzetet nem csupán az bonyolította, hogy a király halála után

²⁸ A jezsuitákról alapvető: *Monumenta Antiquae Hungariae, I–IV, 1550–1600*, ed. Ladislaus Lukács S.J., 1969, 1976, 1981, 1987. Az e forrásanyagra támaszkodó szolid összefoglalás: Claudio Madonia *I gesuiti in Europa Orientale. Strategie di riconquista cattolica*, in: György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries. Eds. Mihály Balázs and Gizella Keserű. Budapest 2000.

²⁹ A korai újkor kutatói szerint csak erről lehet beszélni. Szakmailag megalapozatlanul tartják tehát 1581-es alapításról, illetőleg idáig visszavezetett folytonosságról beszélni a kolozsvári és a szegedi egyetem esetében. Lásd: Bitskey István: *Egyetem-szervezési kísérlet Kolozsvárott a 16. században*, in: Korunk, 3(2000), 9.sz. 107–111, és Debreceni Szemle, 6(1998), 4.sz. 665–667.; Molnár Antal: *Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-egyetem”*, in: Molnár Antal, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, 2009, 29–48.

súlyos hatalmi vákuum keletkezett, mert egy kiskorú unokaöccsre hagyta az erdélyi fejedelemséget. Nem is az vezetett súlyos konfliktusokhoz, hogy a jezsuiták természetesen igyekeztek kibújni a korlátozások alól, s ahol csak érték, hirdették az egyedül igaznak tartott vallást és főleg szervezték utánpótlásukat. Az elmúlt évtizedekben közzétett jelentéseikből az is kiderül, hogy nem voltak képesek magukat távol tartani a nagypolitikától, s az adott európai kontextusban természetesen már a kezdet kezdetén gyanakvást keltőnek bizonyult, hogy nem engedték ki kezükből a kiskorú fejedelemjelölt nevelését. Az így kibontakozó politikai küzdelem eredménye az lett, hogy a rendek csak akkor voltak hajlandók fejedelemnek megválasztani a nagykorúvá váló Báthory Zsigmondot, ha kitiltja a jezsuitákat. Ez megtörtént, hogy aztán 1593-ban kikényszerítse az országgyűléstől többük visszahívását. Ez utóbbi már egy olyan politikai küzdelem keretében zajlott le, amely sorsdöntő hatással volt a fejedelemség későbbi történetére is. Ennek a lényege a következő volt. Az erdélyi fejedelemség török vazallusállamként jött létre, fejedelmei a szultán jóváhagyásával gyakorolták hatalmukat. Nagy összegű adót fizettek a szultánnak, s külpolitikájukban a szultántól függtek, jóllehet a tehetségesebb fejedelmek sikerrel próbáltak mozgásteret teremteni a maguk számára. Belső ügyeiket viszont teljesen önállóan intézhették. A fejedelemség létrejötte utáni első évek szomorú tapasztalatai alapján az erdélyi politikusok számára axiómává vált, hogy szigorúan tilos belebocsátkozni olyan politikai kalandokba, amelyek ezt a viszonylagos függetlenséget kockára teszik. Így kell eljárni akkor is, ha Bécsből vagy a királyi Magyarországról keresik meg őket azzal, hogy megfelelő erők állnak rendelkezésre a török kiverésére és a középkori Magyarország visszaállítására, de akkor is, ha a pápák valamelyike hirdet meg keresztes hadjáratot a birodalom vagy éppen egész Európa hatalmas támogatását kilátásba helyezve. Megtanulták ugyanis az első években, hogy az ilyen támogatások elmaradnak, s ők mindenképp többet veszíthetnek. Nagy bölcsességet és folytonosan karban tartott realitásérzékét követelt ennek a politikának a képviselője, mert arról nem mondtak le természetesen, hogy egyszer majd helyre kell állítani Magyarország egységét, s kereszténynek tartották magukat, jóllehet sokukat „törökbarát uraknak” csúfolták.

Ezzel a politikával szakított drasztikusan Báthory Zsigmond a jezsuiták ösztönzésére. Úgy gondolta, hogy az egész Európát felszabadító nagy keresztes háború hőse lesz. Ez azonban nem ment könnyen, hiszen a régi politika pozíciói rendkívül erősek voltak, s a kibontakozó hatalmi harcban ellenállásuk letörésére 1594-ben elfogatta és kegyetlenül kivégeztette legtekintélyebb képviselőiket, közöttük több páduai egyetemet megjárt humanistát, hatalmas

műveltségű férfiakat, akik között egyébként katolikus, evangélikus, református és unitárius egyaránt volt.³⁰

Nem kis paradoxon tehát, hogy a katolikus vallás recepta religióvá azon az országgyűlésen válik 1595 áprilisában, amit úgy tartottak meg, hogy a fejedelmi palotát körbevették a fejedelem csapatai, s amely azzal kezdődött, hogy a megrettent rendek köszönetet mondtak a fejedelemnek azért, mert kegyeskedett kivégeztetni a békeparti filozófus urakat. Ezt követően törölte el az országgyűlés a jezsuitákat kitiltó határozatot, majd a következő szöveget fogadta el: „Az mi az religio dolgát nézi, végeztük országul [az ország nevében], hogy az recepta religiok, tudni illik catholica, sive romana, lutherana, calvinista, et ariana libere mindenütt megtartassanak.”³¹ Ekkor született meg tehát az a híres törvénytörvény, amelyet a közfelfogás visszadatál 1568-ra. A 17. század elején aztán többször emlegetik kiegészítés gyanánt, hogy van még az országban egy religio, a románok vallása, amelyet sokan vallanak, amely azonban nem recepta, hanem csak tolerata, hogy aztán ez a megfogalmazás bekerüljön a 17. század elején összeállított törvénykönyvbe is. Egy újabb dolgozat tárgya lehetne annak vizsgálata, hogy ehhez milyen egyházpolitikai gyakorlat társult.

³⁰ Ezt különösen hangsúlyoznunk kell, mivel Caccamo monográfiája alapján az a kép alakult ki, hogy a politikai táborok felekezeti alapon szerveződtek. Vö. Domenico Caccamo: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611) Studi e documenti*, Firenze–Chicago, 1970.

³¹ EOE. III, 472.